

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Між двома війнами [1921—1941 рр.]

У статті на основі нових підходів, з використанням не відомих раніше даних розкриваються кардинальні питання історії України міжвоєнного періоду — перехід до нової економічної політики, утворення Союзу РСР, успіхи і труднощі індустріалізації, колективізація і голод 1932—1933 рр., культурне будівництво, возз'єднання українських земель.

Перехід до нової економічної політики

Воєнні дії, що точилися на території України майже безперервно протягом семи років, тяжко позначилися на її продуктивних силах. З іншого боку, воєнно-комуністична політика призвела до суцільної дезорганізації управління економікою. В результаті господарська криза досягла величезних масштабів. Робітничий клас ніколи не зазнавав більших злигоднів. Рятуючись від голоду, робітники покидали непрацюючі підприємства й ішли в села. Епідемії висипного тифу та інших хвороб — постійних супутників недоїдання — тисячами зводили людей у могилу.

У сільському господарстві товарність виробництва катастрофічно впала. Це також було наслідком воєнно-комуністичної політики. Продрозкладка просто-таки змушувала селян обмежувати посіви власними потребами. Значні земельні масиви лишалися необробленими.

Невдоволення села реквізіціями продовольства і заборону торгівлі після ліквідації фронтів стало відчуватися гостріше. Селянські маси не мирилися з політикою воєнного комунізму. Це надало нових сил розгромленим петлюрівським і махновським формуванням. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, вони у багатьох районах тримали під контролем усю сільську місцевість. Партія змушена була кинути проти селянських загонів добірні частини регулярної армії, очолювані ушлавленими героями громадянської війни. Використання армії проти повсталих селян свідчило про гостру кризу влади.

Та припинення воєнних дій не послужило для партії поштовхом до того, щоб відмовитися від спроб прискореннями темпами будувати безтоварну економіку, як того вимагали воєнно-комуністична доктрина і заснована на ній партійна програма 1919 р. Про це свідчать підходи до виконання затвердженого на VIII Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1920 р.) перспективного плану відбудови й розвитку народного господарства на основі електрифікації, який увійшов в історію як план ГОЕЛРО. Виступаючи на з'їзді, В. І. Ленін висловив надію на те, що продрозкладка з урожаю 1920 р. дасть державі до 300 млн. пудів хліба, і зауважив, що без такого хлібного фонду неможливо відбудувати промисловість і транспорт, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії. У грудні 1920 р.— січні 1921 р. він підписав ряд декретів і постанов, які продовжували курс на якнай-

швидшу побудову безтоварної економіки: про безплатний відпуск продуктів по картках, безплатність палива, комунальних і поштово-телеграфних послуг, скасування грошових податків. Незабаром планувалося взагалі скасувати грошовий обіг.

У керівних колах партії більшовиків розуміли, що треба вжити заходів до припинення деградації сільського господарства. Здавалося б, найпростішим засобом була ліквідація самої продрозкладки. Але це означало відродження купівлі-продажу, тобто товарно-грошових відносин, що суперечило воєнно-комуністичній доктрині. Очевидно, з цих міркувань ЦК РКП(б) не реагував на висунуту Л. Д. Троцьким у лютому 1920 р. пропозицію запровадити прибутково-прогресивний натуральний податок і відмовитися від «політики зрівняльної ревізиції за продовольчими нормами, кругової поруки під час зсипки і зрівняльного розподілу продуктів промисловості», котра, як проникливо передбачав цей лідер партії, «загрожує остаточно підірвати господарське життя країни»¹. VIII Всеросійський з'їзд Рад, який знову розглянув це питання наприкінці року, спробував припинити деградацію зовсім іншим способом: прийняв закон про запровадження обов'язкових державних завдань на посів для кожного селянського господарства.

Закон цей, на щастя, лишився на папері. Навесні 1921 р. економічна й політична криза набула таких масштабів, що від політики «безпосереднього» (тобто не опосередкованого товарно-грошовими відносинами) господарського будівництва довелося відмовитися. Перехід до нової економічної політики, яку так назвали на відміну від старої, воєнно-комуністичної, відбувався болісно, тільки під тиском очевидних реальностей господарського життя.

Кардинальні зміни в економічній політиці почалися із скасуванням продрозкладки. Вперше В. І. Ленін висловив цю пропозицію у тезах, написаних 8 лютого 1921 р. Незабаром, 15 березня, X з'їзд РКП(б) прийняв постанову «Про заміну розкладки натуральним податком». Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня схвалила закон про продподаток, а Раднарком УСРР 29 березня видав декрет про норми і розмір податку. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., могли вільно розпоряджатися лишками. По чотирьох губерніях, які мали найбільший процент виконання розкладки, залишок заборгованості списувався.

Вплив нового закону позначився не відразу. По-перше, продподаток мав вилучатися з урожаю 1921 р. Попередній закон про продрозкладку з урожаю 1920 р. залишався в силі, тільки обсяг розкладки зменшувався на 20%. По-друге, вилучення продподатку з урожаю 1921 р. на практиці нерідко здійснювалося методами продрозкладки. Деградоване розкладкою сільське господарство не мало будь-яких резервів, щоб протистояти катастрофічній посусі, яка у 1921 р. охопила Поволжя та південні губернії України. Тому в країні почався голод. У тих місцевостях, де визрів урожай, зокрема, на Правобережній Україні, хліб здебільшого брали примусово, і не в певних розмірах, обумовлених законом про продподаток, а всі лишки. Однак навіть декларація держави про відмову від ревізійного підходу до хлібоготівель багато важила. Перед селянами вперше відкривалася перспектива господарського освоєння одержаної землі.

Дозвіл розпоряджатися лишками хліба після сплати продподатку означав фактичну легалізацію приватної торгівлі, яка досі існувала підпільно, головним чином у формі мішечництва. Щоправда, в самій постанові партійного з'їзду йшлося про те, щоб надати селянам можливість використовувати лишки продукції тільки в місцевому госпо-

¹ Троцький Л. Д. Основные вопросы продовольственной и земельной политики (Предложения, внесенные в ЦК в феврале 1920 г.) // К истории русской революции.— М., 1990.— С. 198.

дарському обороті, тобто продавати її на сільських та містечкових базарах. Ленін сподівався, що ринок вдасться обмежити місцевим оборотом, а в загальнодержавному масштабі буде організований товарообмін. Отже, рішення X з'їзду РКП(б) можна вважати лише початком переходу до непу, але не безпосереднім переходом.

Навесні 1921 р. розгорнулася широка роз'яснювальна робота по налагодженню безгрошового обміну між містом та селом. З цією метою було використано більшу частину скромних державних ресурсів промислових товарів. На Україні товарообмінна операція здійснювалася вперше (в Центральній Росії ще у 1918 р. було зроблено дві безуспішні спроби). Практичних результатів вона, звичайно, не дала, бо «вироджувалася» у всім відому торгівлю. Для революціонерів, які прагнули побудувати суспільство без експлуатації людини людиною шляхом простого скасування товарно-грошових відносин і ринку, ця неможливість запровадити попри всі зусилля товарообмін була явищем незбагненим. Вони наполягали на продовженні взятого курсу, та Ленін зумів переконати інших керівників партії у необхідності визнати реальність існування товарно-грошових відносин. Це, однак, не означало відмови від воєнно-комуністичних уявлень про соціалізм: відступ вважався тимчасовим. Влітку 1921 р. Володимир Ілліч поставив на порядок денний питання про відновлення правильного грошового обігу, визнання приватної та створення державної торгівлі, насамперед оптової. У його промові на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня вперше з'явився термін «нова економічна політика».

Дозвіл торгувати не міг не викликати пошвавлення підприємницької діяльності. Разом з нею з'явилася нова буржуазія — орендарі, маклери, комісіонери, торговці-оптовики, підприємці. Таких капіталістів назвали людьми непу — непманами.

Багато членів правлячої партії, особливо в керівних її ланках, вважали неп катастрофічним відступом від революційних завоювань, необгрунтованою поступкою капіталістам. Вони не відчували, що політика воєнного комунізму заводить у безвихідь. Проте безмежний авторитет Леніна до часу стримував воєнно-комуністичну опозицію. Настрої, які існували в суспільстві, добре передано в одному з віршів тоді ще молодого поета Володимира Сосюри:

Я не знаю, хто кого морочить,
але я б нагана знову взяв
і стріляв би в кожні жирні очі,
в кожну шляпку і в манто стріляв...²

Після березня 1921 р. склалася нова система пріоритетів господарського будівництва. Інтереси сільського господарства вийшли на перше місце. Довелося відмовитися від первісного задуму, який полягав у тому, щоб негайно розпочати широким фронтом виконання плану ГОЕЛРО. У розвитку промисловості було вирішено зробити ставку не тільки на ресурси державного бюджету, а й на приватну ініціативу.

Зокрема, в руках держави передбачалося зосередити тільки великі підприємства. Всі дрібні — передавалися в оренду. На Україні як організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям), так і приватним особам, не виключаючи колишніх власників, їх було здано 5200, тобто близько половини (за кількістю) націоналізованого фонду.

Хоч майже вся велика машинна індустрія лишилася за державою, режим користування цією власністю докорінно змінювався. Раніше заводи і фабрики підпорядковувалися численним головним комітетам (главкам) Вищої Ради народного господарства — Головцукор, Головсіль, Головсірник тощо. Ця вкрай зацентралізована вертикальна система управління з дріб'язковою бюрократичною опікою над підприємствами (главкізм) не залишала місця для ініціативи й самоді-

² Сосюра Володимир. Твори: В 4-х т.— К., 1986.— Т. 1.— С. 151.

яльності виробничих колективів. Тепер же підприємства об'єднувалися у галузеві або територіальні трести, більшість яких переводилася на госпрозрахунок, коли витрати виробництва покривалися власними прибутками. Цим об'єднанням надавалася майже повна господарська самостійність в умовах ринку. За ВРНГ лишалося тільки загальне керівництво державною промисловістю. Формувався ринок засобів виробництва шляхом утворення синдикатів (організацій для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів), влаштування оптових ярмарків, організації товарних бірж. Найбільшими на Україні трестами були Донвугілля, Південсталь, Цукротрест.

Масштаби й рішучість здійсненої перебудови можуть вразити уяву нашого сучасника. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації різних професій, трудові армії) до системи вільного найму робочої сили, від розподілу за картками — до ринкової торгівлі, від інфляційного «радзнаку» (паперового карбованця) — до конвертованого червінця, від безгрошових нарядів-замовлень — до стимулювання випуску необхідної суспільству продукції економічними засобами, децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи та оптової торгівлі засобами виробництва — все це було почато, а частково й завершено в перші два роки непу. Переконавшись у безперспективності воєнно-комуністичної політики, Ленін доклав величезних зусиль, щоб повернути країну в річище ринкової економіки.

Коли на ІХ Всеросійському з'їзді Рад постало питання про тривалість нової економічної політики, Ленін повторив слова заступника наркома землеробства РСФРР Н. Осинського (В. В. Оболенського), які йому сподобалися: «всерйоз і надовго». Однак додав: «Цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно, як правильно вже відзначено, не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої великої промисловості»³. Про переконаність Леніна у несумісності непу з соціалізмом свідчить також заключне речення останнього в його житті публічного виступу 20 листопада 1922 р.: «З Росії непівської буде Росія соціалістична».

Однак праці смертельно хворого Леніна, які вважаються його політичним заповітом, свідчать про докорінну зміну таких його поглядів на неп і соціалізм. Новий підхід до кооперації, який містився в них, дає підстави стверджувати, що Ленін дійшов висновку про сумісність товарно-грошових відносин, отже й ринку, з соціалізмом. Розглянемо це детальніше.

В середовищі дрібних товаровиробників (селян, кустарів, ремісників) колективне виробництво може утворюватися в двох формах — колгоспній і кооперативній. Колгосп виникав тільки в процесі колективізації, тобто відчуження засобів виробництва. Воно могло бути повним (комуна), середнього і мінімального рівнів (відповідно артіль і товариство спільного обробітку землі — тсоз). Економічні відносини в колгоспі, якщо використовувати воєнно-комуністичну термінологію, були «безпосередніми», тобто не потребували опосередкування грошима. Кооператив же — це породження ринкової економіки. Він утворюється без відчуження засобів виробництва, а товаровиробник-кооператор залишається господарем і працює самостійно. Ефект колективізму виникає тільки на рівні товарно-грошових відносин, через збут продукції, закупівлю сировини, техніки, матеріалів. Поза товарно-грошовими відносинами й ринком кооператив існувати не може.

Ясна річ: доки торгівля й ринок вважалися, відповідно до воєнно-комуністичної доктрини, несумісними з соціалізмом, кооперативна

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 297.

форма власності не могла розглядатися як соціалістична. Тому в усіх своїх працях, крім останніх, Ленін відносив кооперацію до капіталістичних форм господарства. Він вітав кооперування селянства тільки тому, що воно полегшувало майбутню колективізацію селянських засобів виробництва як єдино можливий шлях до соціалізму. Наприклад, у праці «Про продподаток», написаній уже в умовах непу, вказувалося: «Політика кооперативна, в разі успіху, дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»⁴.

Вираз «в невизначений строк» у процитованому уривку не є випадковим. Через два роки після появи перших комун Ленін уже цілком переконався в тому, що вони прийнятні тільки для бідняцьких верств селянства, та й то за умови істотної допомоги з боку держави. Строк виконання плану ГОЕЛРО називався цілком впевнено: одне або два десятиріччя (одне чи два — це вже залежало від зовнішньополітичних умов соціалістичного будівництва в Радянській країні). Будь-які ж строки для добровільної колективізації засобів виробництва селян-власників не називалися. В концепції соціалістичного будівництва, яка містилася в прийнятій у 1919 р. партійній програмі, сільська перспектива (колгоспи і радгоспи) являла собою глухий кут. А країна ж була переважно селянською.

Підкошений тяжкою хворобою Ленін осмислив перші уроки непу і поспішив узимку 1922—1923 рр. викласти зовсім нові міркування щодо побудови соціалізму. 6 січня 1923 р. він закінчив диктувати статтю, яка дістала назву «Про кооперацію». Цю невеличку працю вперше було опубліковано у травні 1923 р. в газеті «Правда». Так сталося, що вона перекреслила його попередні уявлення про соціалізм як воєнно-комуністичне суспільство.

Саме в кооперації, писав він, знайдено ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави, ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів. Оминути цей «камінь спотикання» пропонувалося шляхом широкого розвитку кооперативної форми власності. У статті стверджувалося, що лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією — є лад соціалізму. Або інакше: в умовах диктатури пролетаріату просте зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму. З цього теоретичного постулату закономірно випливав практичний висновок надзвичайної ваги: колективізація є далеко не головним напрямом соціалістичних перетворень на селі. Вона може стати в пригоді лише бідняцьким верствам селянства. А коли так, то діставала розв'язання безвихідна, як здавалося, ситуація в програмі побудови соціалізму, зумовлена розумінням того, що селяни-власники добровільно на колективізацію не погодяться. Диктуючи стенографістці текст статті, Ленін попросив підкреслити найважливіше: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина»⁵.

В умовах непу набрали широкого розвитку всі види сільськогосподарської кооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні товариства тощо. У серпні 1926 р. за рішенням ВУЦВК і Раднаркому УСРР було створено спеціальний фонд бідноти, з якого оплачувалися вступні паї. До кінця 20-х років в сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини селянських господарств України. Всіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося 85% господарств.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 208.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 352.

На перший погляд, здавалося, що партія послідовно втілювала в життя концепцію розвитку села, накреслену в праці «Про кооперацію». Та це — тільки на перший погляд. Аналізуючи питання про розвиток кооперації, XIV партконференція у квітні 1925 р. назвала її лише «формою зв'язку» між державою та дрібним товаровиробником, не більше. Наполегливо підкреслювана основним доповідачем, головою РНК СРСР О. І. Риковим, основоположна ідея про тотальність зростання кооперації зростанню соціалізму не знайшла відображення у відредагованій Сталіним резолюції. Натомість у ній з'явився відкинутий Леніним термін «колективізація», поки що у формі обережної ремарки: «колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»⁶.

Прагнучи створити видимість того, що він є послідовником і учнем Леніна, Сталін не протиставляв непівську концепцію кооперування воєнно-комуністичній концепції колективізації. Проте спочатку непомітно, а згодом усе настійніше він висував колективізацію на перший план. Його одностудець і найближчий співпрацівник Л. М. Каганович, який був тоді генеральним секретарем ЦК КП(б)У, виявився більш відвертим. Виступаючи з політичним звітом на IX з'їзді КП(б)У в грудні 1925 р., він узяв на себе сміливість заявити, що Ленін нібито розглядав нову економічну політику «не як відступ від ідеалів воєнного комунізму», і проголосив у цьому офіційному документі, що питання про колгоспи треба висунути як найважливіше політичне завдання, бо це «найбільш близька до соціалізму форма сільського господарства»⁷.

З ініціативи генсека 30 грудня 1926 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка надавала нові пільги колективістському руху бідноти. Кількість колгоспів на Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 на початок 1928 р. Переважна більшість бідноти, не кажучи вже про інших селян, все ж не поспішала ламати усталений уклад життя. У жовтні 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

Утворення Союзу РСР

На початок 20-х років територія Радянської України становила 452 тис. кв. км. За її межами лишалася значна частина етнографічних українських земель — Західна і Закарпатська Україна, Північна Буковина, Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина, Хотинщина, Пряшівський і Придунайський краї. За даними перепису 1920 р., населення УСРР становило 25,5 млн. чол.: в селі проживало 20,9 млн., в місті — 4,6 млн. чол.

Після революції колишня Російська імперія розпалася на 13 держав, у тому числі шість радянських і дві народні республіки. Самостійність національних радянських республік при їх утворенні не проголошувалася. Навпаки, підкреслювалося, що вони становлять єдину Радянську Федерацію. При цьому знак рівності між Радянською і Російською Федерацією здебільшого не ставився. У багатьох більшовиків існувала переконаність у тому, що Радянська Федерація народжена світовою революцією і з часом включатиме в себе основні європейські країни.

І все ж таки національні радянські республіки утворювали разом з Російською Федерацією єдину державу. По-перше, залишалися стійкими економічні та інші зв'язки, що формувалися протягом тривалого спільного розвитку. По-друге, умови громадянської війни змусили всі

⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3.— С. 185.

⁷ Дев'ятий съезд КП(б)У: Стеногр. отчет.— Харьков, 1926.— С. 24, 37.

республіки об'єднати військові сили і управління командними висотами економіки в єдиному центрі. По-третє, що було найважливіше, всі радянські республіки мали однакову політичну структуру, яка характеризувалася насамперед однопартійністю. РКП(б) являла собою державну партію, що здійснювала цілковитий контроль над Радами, профспілками, армією та правоохоронними органами. Будова партійних організацій відзначалася при цьому найвищим ступенем централізації. Хоч керівні комітети партії в національних республіках і називалися центральними, вони за статутом мали не більше прав, ніж губкоми в Російській Федерації.

При всьому цьому національні республіки вважалися формально незалежними. 28 грудня 1920 р. представники РСФРР В. І. Ленін і Г. В. Чичерін, з одного боку, та представник УСРР Х. Г. Раковський, з другого,— підписали договір про воєнний і господарський союз між двома державами. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського будівництва. З факту колишньої приналежності території України Російській імперії, вказувалося у статті 2, для УСРР не випливали жодних зобов'язань стосовно кого б то не було. Оголошувалися об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу. У день підписання договір було ратифіковано VIII Всеросійським з'їздом Рад.

2 березня 1921 р. V Всеросійський з'їзд Рад доручив ВУЦВК негайно приступити до конкретизації й розвитку тих пунктів договору, які регламентували відносини між законодавчими органами обох держав. Аналогічні договори було укладено між Російською Федерацією та іншими республіками. Так виникла договірна федерація радянських держав. Всеросійський ЦВК, куди республіки надсилали своїх представників, і Раднарком РСФРР, до якого входили об'єднані наркомати, стали по суті загальнофедеративними органами.

Фактичне злиття загальнофедеративних органів з органами Російської Федерації, як виявилось, було істотним недоліком. Адже при цьому зв'язки національних республік з РСФРР могли розвиватися (і справді розвивалися) у напрямі поступового їх поглинення («автономізації»), тобто перетворення в автономні утворення у складі єдиної держави — Російської Федерації.

З ініціативи Х. Г. Раковського, якого таке «випаровування» суверенітету України дуже хвилювало, Політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. розглянуло питання про взаємовідносини РСФРР і УСРР. Для глибокої його розробки було висловлено пропозицію скликати комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Майже одночасно аналогічне рішення прийняв ЦК Компартії Білорусії. В липні подібна пропозиція надійшла від закавказьких республік.

Зважаючи на загальне незадоволення республіканських партійних комітетів, яке тільки віддзеркалювало настрої в суспільстві, Політбюро ЦК РКП(б) у серпні 1922 р. визнало за доцільне створити комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин. Оргбюро ЦК затвердило її персональний склад — В. В. Куйбишев (голова), Г. К. Орджонікідзе, Х. Г. Раковський, Г. Я. Сокольников, Й. В. Сталін, а також представники від національних республік (Україну представляв Г. І. Петровський). Однак проект комісії «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», який підготував Сталін при підтримці всіх її членів, крім Раковського (представники республік не брали участі в цій роботі), передбачав входження республік у Російську Федерацію на правах автономних. У другій половині серпня сталінський проект надійшов на обговорення в ЦК Компартії національних республік. Отже, ініціатива Раковського, який хотів відстояти незалежний ста-

тус республік, дала протилежний результат. Представлене в комісії Оргбюро центральне політичне керівництво прагнуло нав'язати створюваній державі фактичну унітарність.

В. І. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Після поліпшення стану здоров'я він почав зустрічатися в Горках з партійними й державними діячами. Сталін у бесідах з ним не порушував цього принципового питання, сподіваючись на те, що лідер партії не зможе бути присутнім на пленумі ЦК. Проте Ленін знайшов спосіб ознайомитися з матеріалами комісії і 26 вересня написав листа Л. Б. Каменеву для передачі членам Політбюро. В ньому принцип «автономізації» відкидався і обґрунтовувалася цілком нова форма державного союзу: Російська і Закавказька федерації разом з Україною і Білорусією мали утворити федерацію другого порядку. Жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б) підтримав ідею утворення Радянського Союзу як федерації рівноправних республік.

Чи був запропонований Леніним принцип утворення СРСР перспективним? Все залежало від особистих якостей членів центрального партійного керівництва. Сама ж побудова партії як інструменту влади не гарантувала збереження суверенітету республік. Поки на чолі партії залишався Ленін, на передній план виступали переваги централізованого управління. За його відсутності більш яскраво повинні були виявитися недоліки абсолютного централізму. Вони вже давно кидалися у вічі проникливим політикам. «Цей централізм — писав восени 1920 р. В. К. Винниченко, — стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну — формальну, програмну, декларативну, другу — дійсну, реальну, не декларативну»⁸.

Тенденція будувати відносини всередині держави так само, як вони будувалися в партії, повною мірою виявилася вже під час роботи утвореної жовтневим (1922 р.) пленумом ЦК РКП(б) конституційної комісії, до складу якої входили Й. В. Сталін (голова), М. І. Калінін, Л. Б. Каменев, Г. Л. П'ятаков, Х. Г. Раковський і Г. В. Чичерін. Вона мала своїм завданням виробити конституційні засади єдиної держави. Яким же був її підхід до розв'язання головного питання — управління цією державою?

Передбачалося утворити народні комісаріати трьох типів — злиті, об'єднані й автономні. До злитих відносилися Наркомвоєн, Наркомзаксправ, Наркомзовнішторг, Наркомшляхів і Наркомпочтель. Ці наркомати мали діяти на всій території Радянського Союзу, не розрізняючи республіканських кордонів. Спільними для всіх республік органами мали стати також Державне політичне управління (ДПУ), Держбанк і Верховний суд. Об'єднаними передбачалося зробити наркомфіни, наркомпраці, наркомпроди, ради народного господарства і робсельінспекції. Різниця між злитими та об'єднаними наркоматами була досить умовна. Вона полягала, головним чином, в тому, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи зберігали назву наркоматів. Нарешті, всі інші наркомати — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення — залишалися автономними. Вони існували тільки в республіках, не маючи союзних відповідників, а тому зберігали статус самостійних управлінських ланок. Вся ця схема державного управління набагато більше обмежувала права республік, ніж рішення про об'єднання найважливіших наркоматів, прийняті влітку 1919 р. з метою перетворити країну в єдиний військовий табір.

Раковський у комісії рішуче, хоч і безрезультатно, заперечив обстоювану Сталіним концепцію «безроздільної» влади союзних наркома-

⁸ Володимир Винниченко про радянську владу на Україні // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 463.

тів у республіках. Безуспішно наполягав він і на тому, щоб республіканським ЦВК і раднаркомам було надано законодавчу або адміністративну ініціативу в сфері компетенції цих наркоматів. Так само не знайшла підтримки в інших членів комісії його пропозиція про підпорядкування наркоматів фінансів, продовольства, праці, раднаргоспів та робсельнспекції союзних республік не відповідним загальносоюзним наркоматам, а тільки союзному Раднаркому або Раді Праці і Оборони.

10 грудня в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Він звернувся до з'їздів Рад усіх республік із закликком негайно приступити до законодавчого оформлення Союзу РСР і з цією метою запропонував пристосувати скликання загальносоюзного з'їзду до закінчення роботи чергового, X Всеросійського з'їзду Рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. В його роботі взяли участь представники всіх радянських республік. З'їзд прийняв постанову про утворення Союзу РСР, уповноважив обрану на I з'їзд Рад СРСР делегацію від Російської Федерації виробити спільно з делегаціями інших радянських республік Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. 2215 його делегатів, у тому числі 364 від Радянської України, представляли всі народи багатонаціональної союзної держави. За пропозицією керівника делегації УСРР М. В. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано ЦВК СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів.

В. І. Ленін бачив, що запропонована ним форма державного об'єднання республік не змінює «автономізаційної» суті нової держави. 30 грудня, в день роботи I з'їзду Рад СРСР, він продиктував лист «До питання про національності або про «автономізацію». Вже перші рядки цього трагічного документа смертельно хворого вождя партії показують, як мало значення він надавав декларативним заявам про утворення СРСР і як глибоко тривожився за долю держави: «Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік». Продовжуючи наступного дня диктувати цей лист, Ленін зробив політичному керівництву партії пропозицію перетворити нове державне утворення в конфедеративний союз: «...не слід зарікатися наперед ні в якому разі від того, щоб в результаті всієї цієї роботи повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити союз радянських соціалістичних республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів»⁹. Політбюро не прислухалося до цих порад. Лист було опубліковано тільки після XX з'їзду КПРС.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М. І. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала розробку фундаментальних положень державного устрою. Комісія працювала гласно, у піднесено-урочистій обстановці, але насправді змушена була тільки повторювати все те, що в принципі вже вирішила не відома в широких масах внутріпартійна конституційна комісія, яку призначив жовтневий (1922 р.) пленум ЦК РКП(б).

Поданий комісією Калініна проект Конституції затвердив II з'їзд Рад СРСР, який відкрився 26 січня 1924 р. В ці дні трудящі прощалися з В. І. Леніним. Його смерть віщувала великі нещастя не тільки правлячій партії, а й усім народам країни.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР. В ній законодавчо закріплювалося входжен-

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 339, 344.

ня Радянської України до складу Союзу РСР, визначалися компетенція і функції республіканських органів державної влади та державного управління, а також відносини між вищими органами державної влади і державного управління СРСР та УСРР. Конституція зафіксувала, крім того, зміни, що впливали з фактів утворення в 1924 р. Молдавської АСРР у складі УСРР, і зміни адміністративно-територіального поділу республіки. У 1923 р. замість повітів і волостей було утворено округи і райони. У 1925 р. за рахунок ліквідації губерній відбувся перехід на триланкову систему управління (центр — округ — район).

Розгорталася коренізація державного апарату. Під цим розумілося висування в апарат місцевих уродженців і переведення діловодства офіційних установ на рідну мову. В масштабах усєї республіки коренізація набрала форми українізації. Для того щоб її проведення не завдало шкоди представникам інших національностей, які проживали компактно, під керівництвом Комісії у справах нацменшостей ВУЦВК (існувала з 1924 по 1938 рр.) відбулося національне районування території республіки. У 1923—1925 рр. було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), а також національні сільради: 167 російських, 153 німецькі, 115 польських, 86 єврейських (разом з містечковими), 27 грецьких, 24 болгарські тощо. Цим створювалися умови для національно-культурного відродження всіх народів України.

Успіхи і труднощі індустріалізації

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) взяв курс на індустріалізацію. Націоналізована промисловість працювала неефективно і не могла забезпечити прискорених темпів розширеного відтворення. На квітневому (1926 р.) пленумі ЦК партії обговорювалося питання: де взяти кошти на розгортання індустріального будівництва? Г. Є. Зінов'єв, Л. Б. Каменев і Л. Д. Троцький висловлювалися за більш інтенсивне перекачування коштів із села шляхом підвищення податків і цін на промтовари. Невигідний для селян штучний розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав назву — «ножиці цін». Навіть в умовах ринку, який автоматично приводив до еквівалентності в обміні між містом і селом, держава могла завищувати ціни на промтовари, тому що націоналізація промисловості перетворила її на монополіста.

Проте в партії розуміли, що така «надіндустріалізація» за рахунок селянства загрожує підвищенням соціальної напруженості в суспільстві. У жовтні 1927 р. вийшли тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду ВКП(б), в яких цей лівацький курс засуджувався. X з'їзд КП(б)У, який працював у листопаді, солідаризувався з тезами ЦК.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії. Проте практика встановлення державою монополістом завищених цін на промтовари і відповідно занижених — на сільськогосподарську продукцію не скасовувалася. У затверджених з'їздом директивах по складанню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, який розраховувався на 1928/29—1932/33 господарські роки, передбачалася поступова, аж до останнього планового року, відмова від «ножиць цін».

Селяни, однак, уже взимку 1927—1928 рр. не погодилися на занижені ціни. Вони не повезли хліб на ринок, у результаті чого спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба у держави вичерпалися. За обставин, що склалися, існувало два варіанти розв'язання кризи. Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим — платоспромож-

ний попит селянства. Тоді довелося б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. В перші два роки після XIV з'їзду партії хлібозаготівельні кризи розв'язувалися саме так. Інакше кажучи, ринок «підправляв» директивно встановлювані завищені плани капітального будівництва. Але можна було й не підвищувати ціни на хліб, а силою змусити селян продавати його, чи точніше — здавати. Це означало б відмову від економічної змички. Така політика вже пройшла випробування в інших обставинах, під час громадянської війни.

Після того, як «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва вивели з складу політичного керівництва на XV з'їзді партії, Сталін та його союзники в партії раптом самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Серед тих, хто йшов за генсеком, були члени партійно-державного керівництва України — генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. М. Каганович (до липня 1928 р.) і С. В. Косіор, а також голова РНК УСРР В. Я. Чубар, якого призначили на цю відповідальну посаду після усунення в липні 1923 р. Х. Г. Раковського. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за невідгідними цінами під загрозою перетворення неслухняних на ворогів Радянської влади — «куркулів» чи «підкуркульників». А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, тобто застосування різноманітних санкцій — від штрафів до конфіскації майна.

Відразу після XV з'їзду партії політичне керівництво держави почало застосовувати «надзвичайні заходи проти куркуля». Це означало повернення до воєнно-комуністичної політики. Сталін не афішував його, щоб уникнути зіставлення з протилежним поворотом Леніна у 1921 р. В таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928 р., «переконливо» вказувалося: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційним базіканням»¹⁰. Період, що розпочався з 1928 р., офіційно оголосили останнім етапом непу.

За допомогою грубого тиску на селян у січні — лютому 1928 р. на Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Та на партійну організацію республіки надзвичайні заходи, за словами одного з уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, «впали як липневий сніг». Деякі учасники червневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. З різким засудженням їх виступив на пленумі секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев: Він твердив, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи у промисловості. Постишев не розумів, що адміністративний тиск на селянство заводить у безвихідь. Це підтвердили найближчі події: взимку 1928—1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася в значно гострішій формі через неврожай в основних житницях — на Україні й Північному Кавказі.

Замість того, щоб досягти економічної рівноваги шляхом зменшення темпів промислового будівництва, Сталін зробив навпаки: різко форсував темпи. З 1929 р., оголошеного генсеком «роком великого перелому», почалася авантюристична політика воєнно-комуністичного штурму — з примусовою продрозкладкою, забороною торгівлі, картковою системою постачання міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією найбільш заможних селянських господарств і примусовою колективізацією господарств усіх інших селян.

Перетворення надзвичайних заходів у політику воєнно-комуністичного штурму зустріло опір деяких членів політичного керівництва партії — М. І. Бухаріна, О. І. Рикова і М. П. Томського. Їх спробу відстояти курс XV з'їзду ВКП(б) було кваліфіковано як «правий

¹⁰ Сталін Й. В. Твори.— Т. 11.— С. 15.

ухил». Група Сталіна нав'язала Центральному Комітету рішення розпочати з травня 1929 р. чистку партії, яка тривала цілий рік.

Стрибокподібне нарощування обсягів капітального будівництва іноді виправдовують необхідністю забезпечити найвищі темпи індустріалізації. Запланований Сталінін темп зростання промисловості справді був величезний — 37,7% в середньому за три роки. Але ці лівацькі плани лишилися на папері, хоч промисловість фінансувалася безперебійно. Навіть завищені офіційні дані показують, що середньорічний темп зростання промислової продукції за роки п'ятирічки, крім першого, становив 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду партії. За директивами планувалося видобути у 1933 р. 53 млн. т донецького вугілля, потім це завдання підвищили до 80 млн. т, а видобули тільки 45 млн. т.

Розроблений на основі директив з'їзду перший п'ятирічний план був реальною альтернативою сталінському «стрижку». Відмовившись від плану, Сталін та його оточення прирекли трудящих на тривалі злигодні й голод. Було зроблено відчайдушну, але безуспішну спробу утвердити ніколи не бачену господарську систему — цілком відірвану від ринку. Нова політика характеризувалася найвищим ступенем централізації управління і рішучою опорою на командно-адміністративні методи управління. Запровадження карткової системи постачання перешкоджало робітникам і службовцям витратити зароблені гроші на придбання товарів народного споживання понад гарантований картками мінімум. У високооплачуваних працівників «отоварювалося» не більше чверті заробітної плати. Тому можливості стимулювання продуктивності праці різко зменшилися. Натомість великі зусилля витрачалися на те, щоб налагодити моральне захоплення праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання. Воно дістало назву «соціалістичного».

Було взято курс на заміну госпрозрахунку, що охопив сферу управління (трестівський госпрозрахунок), господарським розрахунком безпосередньо в процесі виробництва. З цією метою ЦК ВКП(б) 5 грудня 1929 р. прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю». Підприємство, а не трест, як раніше, оголошувалося основною ланкою управління. Трести з госпрозрахункових об'єднань перетворювалися на органи технічного управління. Однак того ступеня економічної самостійності, що його мали госпрозрахункові трести, підприємствам не було надано. Велика промисловість України майже повністю перейшла в підпорядкування загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки ВРНГ періоду громадянської війни. У республіканських наркоматів залишилася тільки промисловість місцевого значення.

Як же могло статися, що партія на своїх з'їздах, конференціях і пленумах ЦК з року в рік з ініціативи генерального секретаря затверджувала нереальні плани, а потім під них виділялися цілком реальні бюджетні кошти, джерелом яких найбільшою мірою був нееквівалентний обмін між містом і селом? Пояснення, як ми це покажемо далі, слід шукати в репресіях. Починаючи з 1928 р., вони швидко поширилися і в партії, і в суспільстві.

Причини репресій зрозумілі. Відчуваючи у багатьох керівних працівників з низькою спеціальною підготовкою ностальгію по зручних і звичних методах воєнного комунізму, які вони хотіли б використовувати і в мирних умовах, В. І. Ленін у праці «Про продподаток» відверто попереджав: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»¹¹. Сталін врахував це попередження, але

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 203.

дуже своєрідно. Він «воєнізував» мирні умови шляхом штучного відродження того протистояння соціальних сил, яке було властиве громадянській війні, щоб розчистити шлях до воєнно-комуністичної політики. Сталінські ідеологи «генеральної лінії на соціалістичну індустріалізацію» розцінювали будь-який опір лівачькому насильству над економікою як украй небезпечний опортунізм. Падіння життєвого рівня трудящих оголошувалося неминучим, а економічні труднощі (завжди підкреслювалося — тимчасові) — очікуваними й цілком природними. Стара як світ практика «поділяй і володарюй» підносилася на рівень державної політики. Інтелігенція протиставлялася народним масам, робітничий клас — селянству, заможні верстви села — незаможникам, партія — органам безпеки, кадри професійних революціонерів — новому партійному поповненню. Культивувалася блокадна психологія «соціалізму в одній країні».

Господарники й керівники промисловості у 1928—1929 рр. ще наважувались у пом'якшеній або замаскованій формі критикувати політику необгрунтованого форсування темпів індустріалізації. Пізніше такі протести зійшли нанівець. Ще б пак, адже на XVI з'їзді ВКП(б) генсек погрозово зауважив: «Люди, які базикають про необхідність *зниження* темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»¹².

Після організованої ДПУ в 1928 р. «шахтинської справи» звинувачення у «шкідництві» стали рутинними. На кожного, хто мав дореволюційний диплом про вищу або середню спеціальну освіту, автоматично лягало тавро «буржуазного спеціаліста». Такий фахівець, як офіційно стверджувалося, мав перевиховуватися роками, бо найбільш природною для нього вважалася «шкідницька» лінія поведінки. Історики ще не визначили масштабів втрат інженерного корпусу промисловості після «шахтинської справи». Проте цілком ясно, що вони — величезні. Багаторічне безжалісне переслідування спеціалістів з дореволюційними дипломами призвело врешті-решт до майже цілковитого знищення цього нечисленного прошарку інтелігенції. Їх місце у промисловості зайняли «висуванці» з робітників або спеціалісти, спішно підготовлені на курсах, у технікумах і вузах. У них не було вже проблем із соціальним походженням, але терор не слабшав.

Пік терору прийшовся на 1937 р. Від репресій не можна було захиститися навіть за допомогою партійного квитка. Навпаки, перетворивши апарат ВКП(б) на нервовий центр тоталітарної системи, Сталін приділив особливу увагу партійним кадрам. У партії було створено обстановку «полювання на відьом». Той, хто не брав участі у викритті так званих «ворогів народу», ризикував власним життям. Січневий (1938 р.) пленум ЦК ВКП(б), скликаний для того, щоб збити надто високу хвилю шпигуноманії, яка вже виходила з-під контролю режисерів, змушений був обнародувати такий факт: «Колишній секретар Київського обкому КП(б)У ворог народу Кудрявцев на партійних зборах незмінно звертався до виступаючих комуністів з провокаційним запитанням: «А ви написали хоч на кого-небудь заяву?» В результаті цієї провокації в Києві були подані політично компрометуючі заяви майже на половину членів міської парторганізації...»¹³.

Соціальна ціна технічної реконструкції 20—30-х років виявилася надто високою. Та конкретні результати капітального будівництва були вагомими. У промисловості налічувалося 35 об'єктів вартістю понад 100 млн. крб. кожний. З них на Україні розміщувалося 12 об'єктів — 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Крама-

¹² Сталін Й. В. Твори.— Т. 12.— С. 271.

¹³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 5.— С. 302.

торськ) і ХТЗ. Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).

Краммашбуд являв собою найбільший об'єкт у машинобудуванні України. Поряд з Уралмашем він мав задовольняти найголовніші потреби країни в устаткуванні для металургійної промисловості. Перша його черга стала до ладу в 1934 р. Проектна потужність Луганського паровозобудівного заводу перевищувала потужність усіх аналогічних підприємств царської Росії, разом узятих. Реконструкція запорізького заводу «Комунар» дала можливість перетворити його на найбільше в світі підприємство по виробництву зернозбиральних комбайнів. Як бачимо, в ході індустріалізації було взято курс на створення підприємств-монополістів у виробництві тієї чи іншої продукції.

Індустріалізація викликала істотні зміни в структурі народного господарства. Насамперед іншим стало співвідношення між промисловістю й сільським господарством у загальній продукції народного господарства. Занижені ціни на сільськогосподарську сировину і відповідно завищені — на продукцію промисловості, що переробляла цю сировину, не дають можливості встановити реальну участь промисловості та сільського господарства в утворенні національного доходу.

Харчова промисловість України напередодні першої п'ятирічки давала більше продукції, ніж машинобудування, чорна металургія і кам'яновугільна промисловість, разом узяті. Наприкінці 30-х років продукція машинобудування вийшла за вартістю на перше місце, що забезпечило дальший індустріальний розвиток народного господарства на власній технічній основі.

Істотні зрушення відбулися у співвідношенні між великою промисловістю, яка організаційно об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною промисловістю, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади та окремі товаровиробники. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому виробництві збільшилася за валовою продукцією з 68,7% у 1925/26 р. до 92,5% в 1938 р., а за чисельністю робітників — відповідно з 43,2 до 83%.

За роки індустріалізації істотних змін у розміщенні української промисловості не сталося. Найбільш розвинуті з дореволюційних часів Донбас і Придніпров'я одержували левову пайку коштів на дальше нарощування традиційних галузей, насамперед видобувної промисловості. У Харкові, Києві й Одесі швидко розвивалося машинобудування. В результаті Україна зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин вона йшла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію. Однак Правобережна Україна і Полісся залишалися вкрай нерозвинутими у промисловому відношенні.

Будь-якого впливу на характер і темпи індустріального розвитку України республіканські керівні інстанції не мали. Стало важко навіть зрозуміти характер економічних процесів у республіці за браком відповідної інформації: на початку 30-х років з поля зору центральних відомств, які зосередили під своїм контролем майже всю українську промисловість, зник республіканський аспект. Територіальний фінансовий план (тобто зведений фінансовий баланс) України доводилося розраховувати, якщо в цьому виникала потреба, шляхом трудомісткого і тривалого аналізу багатьох первинних матеріалів. Цей документ складався не кожного року і мав науковий, а не оперативний характер. Варто додати, що в такому ж самому становищі щодо все-сильних центральних відомств перебувала й Російська Федерація.

Промисловість розділялася на дві групи — «А» (виробництво засобів виробництва) і «Б» (виробництво предметів споживання). Перша з них була поставлена у привілейоване становище за всіма показниками — обсягом капіталовкладень, валютним забезпеченням, мате-

ріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати працівників тощо. Група ж «Б» в умовах дефіциту ресурсів, насамперед фінансових і сировинних, ледь животіла. Обсяг вироблених нею товарів народного споживання відставав від потреб. З ліквідацією ринкових зв'язків між галузями промисловості група «А» відірвалася від кінцевого споживача, а тому втратила природні стимули розвитку. Покладений в основу директивного планування помилковий стереотип про необхідність випереджаючого виробництва засобів виробництва порівняно з виробництвом предметів споживання зробив виробничі цикли всередині групи «А» самодостатніми: наприклад, видобуток вугілля нарощувався з року в рік, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку та металургії. Суспільство витрачало величезні ресурси, щоб підтримати зростання важкої індустрії, але прогрес останньої майже не позначався на стані легкої і харчової промисловості.

Індустріалізація здійснювалася за директивними, тобто волюнтаристськими планами. У 20-х роках ніхто не сумнівався в тому, що визнання ринку не може перешкодити використанню інструментів державного планування. Навпаки, вважалося само собою зрозумілим, що знання законів ринку надає планам необхідної гнучкості, за якої останні якнайефективніше впливали на народногосподарські процеси. Коли в лютому 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь УРНГ про вперше складений у масштабах української промисловості промплан на 1924/25 господарський рік, воно попередило, що цей документ має розглядатися після затвердження його вищими державними органами не як закінчена директива, а як загальна вказівка щодо напрямку і форм здорового розвитку промисловості. Зовсім інша постановка питання вперше прозвучала у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XV з'їзду партії, з якою виступив Сталін. У цій проголошувалася волюнтаристська максима, яка потім не раз повторювалася: наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а плани-директиви! Під впливом тих, хто хотів якнайшвидше покінчити з непом, у директиви з'їзду по розробці завдань першої п'ятирічки вперше після 1921 р. включили положення про верховенство плану над ринком. У з'їздівський документ закладалася також думка про цілковите відмирання товарно-грошових відносин у найближчому майбутньому. Стверджувалося, що товарообіг перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат незабаром поступиться місцем апарату «соціалістичного розподілу продуктів».

Теоретичні положення з арсеналу воєнно-комуністичної доктрини стали енергійно втілюватися в життя. На XI Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1929 р.), в роботі якого взяв участь голова ВРНГ СРСР В. В. Куйбишев, було затверджено п'ятирічний план розвитку народного господарства України. Тоді ж V з'їзд Рад СРСР затвердив план розвитку народного господарства країни на 1928/29—1932/33 рр. Голова Держплану СРСР Г. М. Кржижановський вказував у цей час на граничну напруженість матеріального й фінансового балансів, викликану підвищенням темпів індустріалізації проти визначених директивами XV партз'їзду, і підкреслив, що це виключає будь-яку можливість дальшого її форсування. Виявилось, однак, що він погано орієнтувався в політичній ситуації. Сталін і Куйбишев уже готували поправки до щойно затвердженого плану. В липні — серпні 1929 р. було прийнято ряд постанов ЦК ВКП(б) щодо прискорення темпів розвитку чорної та кольорової металургії, ряду галузей машинобудування, хімічної промисловості. Це зумовило необхідність знайти в народному господарстві додаткові ресурси, які вимірювалися в масштабах п'ятирічки сотнями мільйонів карбованців.

Вважалося, що робітничий клас без будь-якого матеріального стимулювання, лише силою самої своєї свідомості забезпечить вико-

нання підвищених завдань. І справді, лозунг прискорення, який викликав величезну стурбованість у М. І. Бухаріна та деяких інших поінформованих керівників, серед робітників було зустрінuto позитивно. У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, що приїхала у Москву для обміну досвідом ударної праці, викликала робітників столиці на змагання за дострокове виконання п'ятирічки. Ініціативу луганських робітників підтримала газета «Правда». Так народився лозунг «П'ятирічку — за чотири роки!». Його підхопили.

Нові заводи вимагали величезної кількості кваліфікованих робітників. Щоб не уповільнити темпів індустріалізації, було вирішено готувати кадри безпосередньо на виробництві. В результаті на підприємствах різко зросли аварії, погіршилася якість продукції. Треба було швидко опанувати нову техніку. 11 травня 1932 р. вибійник горлівської шахти «Кочегарка» М. О. Ізотов виступив у газеті «Правда» з розповіддю про свої методи високопродуктивної праці і поінформував, що навчив професії вибійника десятиох шахтарів. У країні розгорнувся ізотовський рух, завдяки якому вдалося за короткий строк підготувати на виробництві сотні тисяч кваліфікованих робітників.

На всіх підприємствах без винятку — про це вже, виконуючи відповідні інструкції зверху, подбали партійні і профспілкові організації — з весни 1929 р. почалося змагання робітників за кращі показники продуктивності праці, собівартості продукції, обсягів і якості виробництва. У прийнятій 9 травня 1929 р. постанові ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» зазначалося, що це — не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Однак в умовах абсолютної матеріальної незаінтересованості робітників змагання вироджувалося в суто формальну справу. У поширенні ударницького руху спостерігалось багато елементів «показухи».

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки — за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933 рік почав розглядатися як перший рік другої п'ятирічки. Однак при зіставленні натуральних показників першого п'ятирічного плану з обсягом виробництва у 1932 р. виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося. По деяких видах продукції, затверджених XVI партконференцією обсягів виробництва взагалі не було досягнуто у довоєнний час.

Підтримувана державною статистикою легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки міцно трималася у доперобудовній літературі. Насправді ж у 1932—1933 рр. в радянській економіці склалося неймовірно тяжке становище. Волюнтаристське форсування темпів індустріалізації, ігнорування принципу матеріальної заінтересованості як у місті, так і, особливо, в селі, а головне — суцільна дезорганізація виробництва в результаті марних намагань побудувати економічно неможливу безринкову народногосподарську модель — усе це призвело до економічної катастрофи. Сталін не зміг відвернути катастрофу, але переніс її вістря на село.

Після 1933 р. політика воєнно-комуністичного штурму припинилася. На другу п'ятирічку були запропоновані середньорічні темпи приросту промислової продукції в розмірі 13—14%. При зменшенні капіталовкладень у групу «А» істотно збільшилися кошти, які виділялися на групу «Б». Припинився інфляційний випуск паперових грошей. Почала розвиватися торгівля, як державна, так і базарна, яку тепер назвали «колгоспною». Було скасовано карткову систему постачання жителів міст і трудівників новобудов. Усе це мало своїм наслідком пом'якшення народногосподарських диспропорцій. У нових умовах з'явилася можливість приділити увагу проблемам освоєння нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів, поліпшенню якісних показників промислового виробництва.

Працівники Макіївського металургійного заводу стали зачинателями руху за зниження витрат виробництва у радянській промисловості. Вони відмовилися від бюджетної дотації і одержали за підсумками 1935 р. майже 10 млн. крб. прибутку. За їхнім прикладом у чорній металургії, а потім і в деяких інших збиткових галузях розгорнулася успішна робота по зниженню собівартості продукції.

Важливою причиною неефективної роботи промисловості була фіксація заробітної плати на низькому рівні («стеля»), незалежно від досягнутого виробітку. Такий порядок нарахування зарплати робітники зневажливо охрестили «виводилівкою». У другій половині 1935 р. «стелю» ліквідували і запровадили правило: скільки виробив, стільки й заробив. Скасування карток забезпечило можливість витрачати додатково зароблені гроші. Результатом усього цього стало розгортання стахановського руху.

31 серпня 1935 р. вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці (тепер — м. Стаханов) О. Г. Стаханов видобув на зміну 102 т вугілля, тобто в 14,5 раза більше норми. Враховуючи те, що Стаханову кріпили лаву два допоміжні робітники, які час від часу змінювалися (історія не зберегла прізвищ усіх співавторів знаменитого рекорду), справжнє перевищення норми було п'ятикратним. Повідомлення про рекорд негайно з'явилося в донецькій пресі. Незабаром до пропаганди рекорду підключилася газета «Правда». Партийними організаціям було дано вказівку впроваджувати новий почин на всіх підприємствах.

Раніше вибійник сам кріпив лаву, постійно відволікаючись від основної роботи — вирубування. Як показував досвід передових шахтарів, розподіл виробничих операцій істотно підвищував продуктивність праці. Однак передові методи роботи матеріально не заохочувалися, а тому й не знаходили підтримки. Стахановський рекорд, яким на шахті хотіли відзначити чергове свято (міжнародний юнацький день), народився в іншій обстановці, а тому дістав умови для поширення.

Рух новаторів називали спочатку стахановсько-кривonosівським. Машиніст депо станції Слов'янськ Донецької залізниці П. Ф. Кривonos добився подвоєння технічної швидкості водіння вантажних поїздів, що було феноменальним результатом. Свої рекорди він почав ставити навіть раніше від Стаханова, і вже в серпні 1935 р. його нагородили вищою державною відзнакою — орденом Леніна. Проте в той час було потрібно, щоб Перший рекорд подарувала країні найбільш важлива галузь — вуглевидобувна.

Стахановський рух починався як серія досягнень окремих рекордсменів, яким створювалися належні виробничі умови. Однак робітничий клас швидко брав ініціативу на себе, тому що зникла «стеля» у заробітній платі. Сотні, а потім тисячі й десятки тисяч стахановців ударною працею докорінно змінювали становище в кожній галузі. У вуглевидобутку стахановський рекорд уже в перші тижні його існування відразу перекрыли десятки шахтарів, у тому числі сам Стаханов. 1 лютого 1936 р. було встановлено абсолютне досягнення на вибійному молотку: прославлений гірник М. О. Ізотов приїхав на канікули з Москви, де навчався у Промакадемії, і на шахті «Кочегарка» за допомогою 12 кріпильників нарубав 607 т вугілля. Якщо за перші три квартали 1935 р. Донбас заборгував 2,6 млн. т вугілля, то в останньому кварталі завдяки стахановському руху відставання було практично надолужене. Річний видобуток мав становити 60 млн. т, насправді ж видобули 59,7 млн. т вугілля.

Рекорди стахановців послужили підставою для істотного підвищення в 1936 р. норм виробітку і планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів. Останнім відразу давалася політична оцінка: саботаж або шкідництво. У 1937 р. замість очікуваного зростання виробництва стався його спад. У заробітній платі було від-

новлено «стелю». В обстановці масових репресій посилилася дезорганізація виробництва. Відповідно до принципу «від досягнутого» стахановці повинні були показувати все вищі досягнення, їх кількість мала множитися. Тому поширилася практика приписок. На підприємствах з'явилися липові рекордсмени або, як звали їх у народі, «олівцеві стахановці».

(Далі буде)

Одержано 25.03.91

В статті на основі нових підходів, з використанням не відомих раніше даних розкриваються кардинальні питання історії України міжвоєнного періода — перехід к новій економічній політиці, образование Союзу ССР, успіхи и трудности индустриализации, коллективизации и голод 1932—1933 гг., культурное строительство, воссоединение украинских земель.

Новий погляд на проблему

Універсали Центральної Ради

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ *

Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями,

* Друкуються за оригіналом без врахування норм сучасної орфографії та пунктуації.